

Цивільне право і процес

УДК 347.55

Ігор Гончаров *

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ КОНДИКЦІЙНОЇ ВИМОГИ У ДЕЛІКТНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

У статті аналізуються питання, присвячені розкриттю співвідношення деліктних зобов'язань та зобов'язань, які виникають із безпідставного збагачення. Висвітлюються різні критерії стосовно розмежування кондикційних та деліктних зобов'язань. Окрема увага приділяється особливостям застосування кондикційної вимоги у деліктних правовідносинах. Робиться висновок про те, що і кондикційні зобов'язання, і деліктні мають свої підстави виникнення, що виключає конкуренцію між деліктним і кондикційним позовами.

Ключові слова: зобов'язання, які виникають із безпідставного збагачення, деліктні зобов'язання, кондикційна вимога, деліктна вимога.

Гончаров И. Н. Особенности применения кондикционного требования в деликтных правоотношениях.

В статье анализируются вопросы, посвященные раскрытию соотношения деликтных обязательств и обязательств, которые возникают из неосновательного обогащения. Освещаются различные критерии относительно разграничения кондикционных и деликтных обязательств. Особое внимание уделяется особенностям применения кондикционного требования в деликтных правоотношениях. Делается вывод о том, что и кондикционные обязательства, и деликтные имеют свои основания возникновения, что исключает конкуренцию между деликтным и кондикционным исками.

Ключевые слова: обязательства, которые возникают из неосновательного обогащения, деликтные обязательства, кондикционное требование, деликтное требование.

Goncharov I. The features of the application of conduction requirements within tort legal relations.

This article analyzes the issues devoted to the interrelation of tortious obligations and unjustified enrichment obligations. There are highlighted various criteria relating to distinction between tortious obligations and unjustified enrichment obligations. Special attention is given to features of the application of conduction requirements within tort legal relations. There is concluded that tortious obligations and unjustified enrichment obligations have their grounds of coming into existence that eliminates competition between tort and conduction claims.

Keywords: unjustified enrichment obligation, tort obligation, conduction requirement, tort requirement.

У рамках проблеми співвідношення вимоги про повернення безпідставного збагачення з іншими вимогами про захист цивільних прав питання про розмежування кондикційних і деліктних зобов'язань є найбільш дискусійним. Погляди з даного питання відрізняються не лише своєю «полярністю», але й тим, що при розмежуванні вказаних обставин, як правило, використовуються різні критерії.

Актуальність даної статті зумовлена недостатнім дослідженням зазначеної проблематики. Водночас необхідно відмітити, що окремі проблеми співвідношення кондикційних та деліктних зобов'язань були предметом дослідження таких учених, як І. Е. Берестова, Д. В. Боброва, І. О. Дзера, О. В. Дзера, А. В. Луць, О. А. Підпригора, О. О. Підпригора, К. А. Флейшиц, А. А. Шамшова та інші.

З огляду на зазначене мета цієї статті – проаналізувати особливості застосування кондикційної вимоги у деліктних правовідносинах та розкрити розмежування деліктних зобов'язань та зобов'язань, які виникають із безпідставного збагачення.

У цілому всю полеміку навколо кондикційних і деліктних зобов'язань можна представити поглядами від визнання кондикції як родового поняття стосовно вимог із завдання шкоди, що

виключає будь-яку конкуренцію між відповідними позовами, до абсолютного заперечення можливості співставлення абсолютно самостійних категорій.

У даному відношенні постає два питання: по-перше, на чому базується можливість субсидіарного застосування положень про безпідставне збагачення до деліктних зобов'язань, і, по-друге, в чому полягає різниця між двома суміжними за своєю правовою природою зобов'язаннями – кондикційним і деліктним.

Як зазначав О. С. Іоффе, кондикційні та деліктні зобов'язання повинні розмежовуватись за принципом наявності вини, яка є обов'язковою для кваліфікації зобов'язання як деліктного: якщо існує вина завдавача – має місце зобов'язання із завдання шкоди, якщо немає вини – виникає зобов'язання із безпідставного збагачення; якщо може бути пред'явлений деліктний позов, можливість пред'явлення кондикційної вимоги виключається, кондикційний позов пред'являється лише за відсутності вини як однієї із важливих умов пред'явлення деліктного позову [1, с. 526].

Дана точка зору, яка протягом тривалого періоду часу домінувала в працях радянських учених, і сьогодні підтримується деякими цивілістами. Так, на думку останніх, при розмежуванні деліктних і кондикційних зобов'язань необхідно керуватися суб'єктивною умовою – наявністю (у випадку делікту) і відсутністю (у випадку безпідставного збагачення) вини набувача майна. Інші ознаки, які розмежовують зобов'язання із безпідставного збагачення і зобов'язання із делікту, на їхнє переконання, самостійного значення не мають і можуть бути використані додатково [2, с. 9-10; 3, с. 16].

У радянській правовій науці була поширена і не настільки категорична точка зору розмежування зазначених вимог, яка знову ж таки виходила з принципу вини, згідно з якою зобов'язання із безпідставного збагачення виключають не будь-яку, а лише умисну вину відповідача [4, с. 120; 5, с. 387; 6, с. 439]. Так, наприклад, В. О. Рясенцев відмічав, що у випадку виникнення зобов'язання із безпідставного збагачення на стороні безпідставного збагачення немає умисної вини. Якщо ж особа, до прикладу, знала, що гроші, доставлені поштарем, насправді їй не належать, то приймаючи їх, вона вчиняє умисну неправомірну дію. В даному випадку виникає зобов'язання внаслідок завдання шкоди, а не зобов'язання із безпідставного збагачення [6, с. 439].

Підхід, відповідно до якого в основі розмежування кондикційного і деліктного позовів лежить суб'єктивна умова, був підданий в юридичній літературі обґрунтованій критиці. Зокрема, О. Л. Маковський вказує на те, цивільне законодавство не дає підстав стверджувати, що пред'явлення кондикційного позову є можливим лише у випадку невинного збагачення. Зміст законодавчих положень свідчить про те, що і недобросовісне збагачення (яке цілком може бути винним) охоплюється поняттям безпідставного збагачення: оскільки збагачений повинен повернути доходи, які він вилучив після того, як дізнався про безпідставність отриманого майна, але він міг знати про це і в той момент, коли недобросовісно заволодів чужим майном, присвоїв його і т. д. [7, с. 594–595].

Так, глава 82 Цивільного кодексу України містить перелік певних різновидів деліктних зобов'язань, які можуть виникнути і за відсутності винної поведінки заподіювача шкоди [8]. У першу чергу, необхідно вести мову про завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки, коли шкода, яка завдається таким джерелом, підлягає відшкодуванню особою незалежно від вини. Виняток становлять випадки, коли шкода була завдана внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого. Таким чином, вина хоча й виступає умовою виникнення деліктної відповідальності, однак не виступає обов'язковою підставою її виникнення.

Як зазначає Д. В. Боброва, підставою виникнення деліктних зобов'язань є завдання шкоди іншій особі. На відміну від інших зобов'язань це зобов'язання виникає з неправомірних актів, яким є правопорушення, тобто протиправне, винне завдання шкоди деліктоздатною особою [9, с. 505]. Для виникнення зобов'язань із завдання шкоди, необхідною умовою є поєднання винної поведінки відповідача і наявності особи, яка буде визнана та буде захищатися в якості потерпілої. Для виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, необхідно, щоб в діях набувача був відсутній умисел і присутній потерпілий, встановлений законом, а якщо в діях набувача є вина і присутній потерпілий, встановлений законом, тоді діяння кваліфікується як завдання шкоди [10, с. 362]. Із зазначеного випливає, що якщо в юридичному складі зобов'язань із завдання шкоди одночасна присутність двох елементів (завданої шкоди та

потерпілого) є необхідною, то в зобов'язанні із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави такі елементи взаємно виключають один одного.

Під сутність кондикційного зобов'язання можна підвести будь-яке збагачення. Це означає, що поведінка як дія, яка лежить в основі виникнення безпідставного збагачення, може бути як добросовісною, так і недобросовісною, як винною, так і безвинною, мати місце як на стороні набувача, так і на стороні потерпілого, або взагалі на стороні третьої особи.

У даному відношенні заслуговує на увагу позиція, яка полягає в наступному: в тій мірі, в якій законним є віднесення до безпідставного збагачення будь-якого випадку набуття без достатніх правових підстав чужого майна особою, яка діє безвинно, в тій же мірі можливим є і віднесення до безпідставного збагачення випадків випадкового збагачення правопорушника за рахунок потерпілого шляхом завдання йому збитків; дані явища є однорідними, оскільки в таких випадках відбувається збагачення однієї особи за рахунок іншої [11, с. 466–467].

Узагальнюючи думки стосовно концепції розмежування кондикційних і деліктних зобов'язань за критерієм вини, необхідно зауважити, що деякі вчені наводять не зовсім вдалу аргументацію своїм висновкам. Так, Ю. К. Толстой приходить до висновку, що при розмежуванні деліктного і кондикційного зобов'язань законодавець не лише не пропонує керуватися принципом вини, а, навпаки, однозначно закріплює відмову від даного принципу як критерію розмежування. Саме цим, на його думку, і пояснюється пряма вказівка на те, що правила про безпідставне збагачення підлягають застосуванню також і до вимог про відшкодування шкоди, в тому числі заподіяної недобросовісною поведінкою збагаченої особи [12, с. 97].

Недобросовісна поведінка не є винною поведінкою. Недобросовісна поведінка збагаченої особи, яка є підставою для застосування деліктних правил, передбачає, по-перше, таку поведінку набувача (збагаченої особи), внаслідок якої могла відбутись будь-яка, в тому числі і випадкова нестача або погіршення безпідставно набутого майна, після того як набувач дізнався або повинен був дізнатися про безпідставність свого збагачення; по-друге, така поведінка набувача, яка характеризується умислом чи грубою необережністю і яка мала місце до того, як набувач дізнався або повинен був дізнатися про безпідставність збагачення, що потягло за собою нестачу або зменшення безпідставно набутого або збереженого майна. Таким чином, положення Цивільного кодексу України не можуть бути покладені в основу обґрунтування позиції, яка розглядає вину як суб'єктивну умову розмежування кондикційної та деліктної вимог.

Вважаємо, що прикладом безпідставного збагачення внаслідок винної протиправної поведінки набувача виступає будь-який випадок розтрати майна (переміщення матеріального блага з майнової сфери потерпілого в майнову сферу набувача) без заподіяння йому шкоди, що й відповідає законодавчому підходу. В даному відношенні заслуговує на увагу точка зору В. С. Єма, відповідно до якої, якщо зменшення відбувається у формі знищення, псування майна, завдання шкоди життю або здоров'ю, то правопорушник, зменшуючи майнові блага потерпілого, не збагачується за його рахунок, а завдає шкоди. Якщо ж зменшення майнового блага здійснюється у формі крадіжки, іншого безпідставного привласнення майна правопорушником, то в результаті цього правопорушник завдає збитки і одночасно безпідставно збагачується [11, с. 466].

На думку В. А. Белова, безпідставне збагачення завжди передбачає збагачення пасивного суб'єкта кондикційного правовідношення. Аналогічної позиції притримувався й А. Шеповалов, який писав, що для виникнення зобов'язань із завдання шкоди необхідною є активність поведінки боржника, в той час як в зобов'язаннях із безпідставного збагачення поведінка боржника в момент виникнення зобов'язання є абсолютно пасивною [13, с. 263-274]. Однак, дана позиція не знайшла свого підкріплення в цивільному законодавстві України.

В юридичній літературі висловлюється думка, що з теоретичної точки найбільш правомірним є розмежування деліктного і кондикційного позовів залежно від того, чи має місце на стороні правопорушника майнова вигода [12, с. 139; 11, с. 466]. Вважається, що якщо на стороні боржника утворюється вигода, то варто пред'являти кондикційний позов, а якщо така вигода не утворюється – деліктний позов.

Так, наприклад, Ю. К. Толстой зауважує, що об'єктивна природа зобов'язання є такою, що у багатьох випадках воно може бути на однакових підставах віднесене як до деліктного, так і до кондикційного зобов'язання. Виходячи з цього, питання про конкуренцію позовів вирішується наступним чином: якщо безпідставне збагачення відбулось внаслідок обставини, яке взагалі не

пов'язана з поведінкою збагаченої особи, то потерпілий може захистити свої інтереси лише з допомогою кондикційного позову; якщо ж є підстави для пред'явлення обох позовів, то саме потерпілий повинен бути наділений правом вибору [12, с. 97].

На думку В. С. Єма, вимога відшкодувати збитки, завдані в результаті збагачення особи, шляхом пред'явлення кондикційного позову виправдовується тим, що даний позов в більшій мірі забезпечує принцип повного відшкодування майнових збитків потерпілого, оскільки в зобов'язаннях, які виникли із безпідставного збагачення, вина потерпілого не може виступати підставою для зменшення розміру його вимог, в той час як в зобов'язаннях із заподіяння шкоди за наявності вини потерпілого його вимоги можуть бути обмежені [11, с. 467].

Однак, дана позиція також була піддана критиці. Так, О. Л. Маковський акцентує увагу на тому, що такий підхід не відповідає визначеному в законі поняттю делікту: «Із закону не випливає неможливість покладення на особи відповідальності за правилами про делікти, якщо вона отримала для себе майнову вигоду, завдавши з цією метою іншій особі шкоди. Такому розумінню зобов'язань із відшкодування шкоди суперечить вся наша багаторічна судова практика» [7, с. 467].

Основою полеміки навколо співвідношення деліктного і кондикційного зобов'язань виступає питання про можливість конкуренції двох позовів: позову із завдання шкоди та позову із безпідставного збагачення. Оскільки термінологічний апарат даних позовів зводиться, зокрема, до відшкодування майнової шкоди, повернення набутого чи збереженого майна (вигоди), деякі вчені вбачають важливість того чи іншого позову в наступному – який позов дозволить максимальне відшкодування. Таким чином, мова йде про співвідношення категорії «шкода» з категорією «вигода».

Під шкодою розуміють будь-яке зменшення охоронюваного законом блага [14, с. 5]. При цьому в одному випадку із завданням шкоди пов'язують знищення або пошкодження споживчої вартості, в іншому – безпідставний перехід цієї вартості від однієї особи до іншої [15, с. 31]. Із зазначеного випливає, що можна завдати шкоди, так і не отримавши вигоди (збагачення), але не можна отримати вигоди, не завдавши при цьому кому-небудь шкоди.

Необхідно пам'ятати, що категорія «шкода» є універсальною за сферою застосування: шкоду можна завдати майновій сфері потерпілого шляхом безпосереднього заподіяння шкоди майну, так і не завдавши такої шкоди майну фактично. Тому при застосуванні даної категорії до деліктних і кондикційних зобов'язань необхідно враховувати наступне: в деліктних зобов'язаннях мова йде про шкоду в розумінні збитків, які завжди тягнуть за собою зниження вартості майна; в кондикційних зобов'язаннях шкода отримує значення вигоди, що передбачає перехід вартості (переміщення майнового блага) від однієї особи до іншої.

Як відмічають деякі автори, просто порівнювати терміни «шкода (збитки)» і «вигода» за обсягом недостатньо: коли в законі йдеться про шкоду, то мається на увазі майнова сфера потерпілого; коли ж йде мова про безпідставне збагачення, мається на увазі майнова сфера набувача [15, с. 31]. На цьому базується розмежування деліктних і кондикційних зобов'язань за критерієм спрямованості: деліктні зобов'язання, перш за все, переслідують мету відшкодування потерпілому шкоди; кондикційні зобов'язання спрямовані на вилучення у набувача вартості безпідставно отриманого.

На наш погляд, кондикційне і деліктне зобов'язання не можна розглядати як протилежно спрямовані. Вони співпадають за суб'єктивним складом і за об'єктом правовідношення. Змістом деліктного зобов'язання виступає право потерпілого вимагати відшкодування заподіяної шкоди, якому відповідає кореспондуючий обов'язок деліквента відшкодувати завдану шкоду. Юридичним об'єктом такого зобов'язання виступає дія з передачі боржником відшкодування кредиторю, тобто мова йде про дію, спрямовану в бік потерпілого. Змістом кондикційного зобов'язання також виступає право потерпілого вимагати повернення безпідставно набутого або збереженого майна, якому кореспондує обов'язок набувача повернути безпідставне збагачення. В кондикційному зобов'язанні юридичним об'єктом виступає дія, яка, як і в деліктному зобов'язанні, спрямована в бік потерпілого, тобто мова йде про дію з передачі боржником безпідставного збагачення (певної вартості) кредиторю. Таким чином, можна підсумувати, що зобов'язання із заподіяння шкоди і безпідставного збагачення є однорідними, оскільки переслідують одну мету.

Досліджуючи порівнювані зобов'язання через критерій спрямованості, деякі вчені прийшли до висновку, який знайшов підтримку в юридичній науці, що розмір набутого відповідача

(боржника) може кількісно не співпадати з розміром шкоди позивача (кредитора), який в більшості випадків є більшим набуття відповідача [15, с. 31]. Так, в юридичній літературі минулого століття наводився такий приклад [15, с. 31]: бухгалтер незаконно привласнив книги, завдавши шкоди державі в розмірі 11 057 рублів. В суді відповідач просив знизити цю суму, посилаючись на те, що він реалізував вкрадені книги за зниженими цінами, в результаті чого незаконно привласнив не 11 057 рублів, а лише 3 553 рублів вигоди. У даному випадку суду необхідно було вирішити питання: з чиєї майнової сфери – позивача чи відповідача – необхідно виходити при визначенні об'єму відшкодування (стягнення) з відповідача на користь позивача. На думку окремих науковців, в даному випадку потрібно говорити про пріоритет деліктного позову, який забезпечує потерпілому відшкодування всіх збитків, в тому числі й упушену вигоду. У випадку ж пред'явлення кондикційного позову компенсація завданої шкоди є можливою лише в тому розмірі, в якому заподіювач шкоди безпідставно збагатився.

В юридичній літературі відмічається, що реалізація кондикційної вимоги не може розглядатися як міра відповідальності, оскільки в результаті (на відміну від реалізації деліктної вимоги) у боржника не виникає майнових втрат [16, с. 21].

В. О. Рясенцев, обґрунтовуючи позицію розмежування деліктної та кондикційної вимог за критерієм умисної вини, зазначав, що заподіювач шкоди, як правило, діє умисно. Тому майнова відповідальність осіб, які вчинили розтрату, крадіжку, розглядається як відповідальність за завдання шкоди [6, с. 439].

Таким чином, на підставі викладеного можна зробити висновок, що деліктний позов має на меті покарати деліквента шляхом покладення на нього тягаря несення витрат, пов'язаних з відновленням порушеного суб'єктивного права. В такому випадку виникають питання: чи дійсно при кондикційному зобов'язанні мова йде про повернення безпідставно набутого чи збереженого майна; чи переслідує закон мету лише повернути майно чи і в кондикційному зобов'язанні наявні елементи санкції (покарати набувача шляхом покладення на нього певного майнового тягаря, що перевищує розмір безпідставного збагачення).

Кондикційна вимога має на меті не лише повернути втрачене, а й покарати набувача, поклавши на нього обов'язок залежно від якості набутого (збереженого) майна із відшкодування збитків і сплати неустойки. Можливою є й ситуація, коли матеріальним об'єктом кондикційного зобов'язання буде майно, яке в прямому розумінні не було втрачено потерпілим, тому не набувалось набувачем. Мова йде, зокрема, про випадки прострочення сплати відшкодування за деліктним зобов'язанням, коли на стороні деліквента виникає безпідставне збагачення з моменту такого прострочення в розмірі відшкодування, що підлягає сплаті потерпілому. В такій ситуації положення «повернути отримане», характерне для кондикційних зобов'язань, повністю ігнорується, оскільки немає підстав говорити про реальну майнову вигоду набувача (деліквента).

Несення негативних наслідків набувачем базується на факті безпідставного збагачення, а їх розмір залежить від часового проміжку, протягом якого відбувається володіння або користування майном. Покладення майнового тягаря на набувача пов'язане з тим, що в процесі утримання (володіння, користування) майна дії набувача розглядаються як неправомірні, незважаючи на те, що збагачення може відбутись і у зв'язку із його правомірною поведінкою.

На підставі викладеного можна зробити наступні висновки. Безумовно, однорідність порівнюваних зобов'язань не применшує самостійності кожного з них. Кожне із зобов'язань має свої підстави виникнення, що виключає конкуренцію між деліктним і кондикційним позовами. Підставою виникнення зобов'язання із завдання шкоди майну виступає протиправне діяння, але не будь-яке, а лише таке, яке завдає шкоди майну, тобто знижує його споживчу вартість (знищення чи пошкодження речі). Підставою виникнення зобов'язання із безпідставного збагачення виступає будь-який факт, який не має під собою правової підстави, при якому відбувається переміщення вартості (майнового блага) від однієї особи до іншої незалежно від того, чи буде таке майно згодом знищено чи пошкоджено.

Субсидіарне застосування положень глави 83 Цивільного кодексу України до вимог із відшкодування шкоди доповнює правову регламентацію схожих за своєю природою відносин. Згадані правила є спільними для всіх випадків відновлення майнової сфери однієї особи іншою, що не виключає пред'явлення самостійного кондикційного позову. Пріоритет тих чи інших спеціальних правил перед загальними повинен вирішуватися судом шляхом кваліфікації відносин, які підлягають захисту.

Список використаних джерел:

1. Иоффе О. С. Советское гражданское право: Курс лекций. Отдельные виды обязательств / О. С. Иоффе. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та. – 1961. – 531 с.
2. Былков В. В. Проблемы правоотношений, возникающих вследствие неосновательного обогащения: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / В. В. Былков. – Краснодар, 2004. – 26 с.
3. Ушивцева Д. А. Правовое регулирование обязательств вследствие неосновательного обогащения: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Д. А. Ушивцева. – Екатеринбург, 2001. – 27 с.
4. Толстой В. С. Понятие обязательства по советскому гражданскому праву / В. С. Толстой // Ученые записки ВЮЗИ. – 1971. – Вып. 19. – С. 106–142.
5. Советское гражданское право: Учебник. Т. 2 / Отв. ред. В. П. Грибанов, С. М. Корнеев. – М., 1980. – 562 с.
6. Советское гражданское право: Учебник для вузов. Ч. 2 / Под ред. В. А. Рясенцева. – М. : Юридическая литература, 1987. – 576 с.
7. Маковский А. Л. Обязательства вследствие неосновательного обогащения (гл. 60) / А. Л. Маковский // Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть вторая? Текст, комментарий, алфавитно-предметный указатель / Под ред. О. М. Козырь, А. Л. Маковского, С. А. Хохлова. – М., 1996. – С. 584–596.
8. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 року № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
9. Цивільне право України: Підручник: У 2 кн. Книга 2. / О. В. Дзера (керівник авт.кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та інші; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 640 с.
10. Цивільне право України. Академічний курс. Підручник: У двох томах / За загальною редакцією Я. М. Шевченко. – Особлива частина. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Інтер». – 2003. – 408 с.
11. Ем В. С. Обязательства вследствие неосновательного обогащения в современном российском гражданском праве / В. С. Ем // Законодательство. – 1999. – № 7. – С. 466–468.
12. Толстой Ю. К. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества (юридическая природа и сфера действия) / Ю. К. Толстой // Вестник Ленинградского университета. – 1973. – № 5. – С. 1395–149.
13. Шеповалов А. Различие обязательств из причинения вреда и из неосновательного обогащения / А. Шеповалов // Рабочий суд. – 1926. – № 4. – С. 273–274.
14. Флейшиц Е. А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения / Е. А. Флейшиц. – М. : Госюриздат, 1951. – 239 с.
15. Шамшов А. А. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения: учебное пособие / А. А. Шамшов. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1975. – 51 с.
16. Соломина Н. Г. Универсальность кондикционного обязательства в российском гражданском праве: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Н. Г. Соломина. – М., 2009. – 37 с.

** Гончаров Ігор Миколайович – здобувач Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності Національної академії правових наук України.*